

ВІДГУК ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА

на дисертацію Литвина Віталія Сергійовича

«Інституційно-процесуальні та політично-поведінкові атрибути і різновиди напівпрезидентської системи правління: порівняльний аналіз на прикладі країн Європи», подану на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертаційна робота Литвина В.С. «Інституційно-процесуальні та політично-поведінкові атрибути і різновиди напівпрезидентської системи правління: порівняльний аналіз на прикладі країн Європи» присвячена актуальній і недостатньо розробленій в українській політичній науці проблемі – порівняльному аналізу, досвіду функціонування напівпрезидентської системи правління в Європейських країнах.

Постановка і вирішення такої проблеми є своєчасною, як з теоретичної, так і з практичної точок зору, особливо в умовах пошуку Україною шляхів модернізації її політичних інститутів, створення демократичної системи правління, що є запорукою входження в Європейський цивілізаційний простір.

В політичній науці, як засвідчує досвід й історіографія для вивчення проблематики напівпрезиденталізму застосовуються різні методологічні підходи до його трактування, що призводить до значного розмежування в розумінні цього феномену. Це обумовлює необхідність наукового визначення напівпрезиденталізму, не тільки з позицій інституційного підходу, а також застосовуючи поведінковий підхід, який фокусується на фактично-політичних чинниках (партійна система, легітимність, динаміка лідерства тощо).

Автор справедливо підкреслює, що для Європи чи не найбільш притаманною є напівпрезидентська система державного правління, яка не повинна позиціонуватись як гомогенний, уніфікований і монолітний феномен, а натомість повинна розглядатися як гетерогенне та варіативне явище. Це актуалізувало постановку наукової проблеми про визначення ознак і різнофакторну типологізацію напівпрезидентської системи правління в країнах Європи, зокрема у розрізі її динамічних інституційно-процесуальних та політично-поведінкових патернів і параметрів, а не статичної та стандартизованої моделі. А також, своєю чергою, окреслило потребу виявлення, структуризації і систематизації особливостей,

ризиків і перспектив функціонування й реформування напівпрезидентської системи правління в Україні.

Дисертант цілком слушно зазначає, що формальна сторона конституцій і систем правління не завжди відповідає їхній фактичній стороні. За результатами дисертаційної роботи доведено, що аналіз напівпрезидентської системи правління має здійснюватися на підставі максимальної теоретико-методологічної і практично-емпіричної варіативності, та стосуватись різних варіантів її концептуалізації та операціоналізації. Загалом дисертація Литвина В. С. є першим в українській політології комплексним, систематичним, різноракурсним та всестороннім порівняльним дослідженням інституційно-процесуальних й політично-поведінкових атрибутів та різновидів напівпрезидентської системи державного правління в усіх країнах Європи, для яких притаманна окреслена модель міжінституційних відносин.

Автором дисертаційної роботи чітко визначено об'єкт і предмет дослідження, його мету і завдання. Об'єктом дослідження виступають міжінституційні відносини у трикутнику «глава держави–уряд/прем'єр-міністр–парламент», які інституційно-процесуально (формально) та політично-поведінково (фактично) детермінують системи державного правління. Предмет дослідження – сутність, інституційно-процесуальні і політично-поведінкові атрибути та різновиди, а також наслідки і впливи напівпрезидентської системи державного правління в країнах Європи. Серед основних завдань дослідження поставлених автором можна виділити:

- концептуалізацію напівпрезидентської форми правління;
- формулювання понятійно-категоріального апарату (поняття «форми державного правління», «система державного правління»);
- систематизацію та типологізацію напівпрезиденталізму в країнах Європи, на підставі не тільки інституційно-процесуальних, але й політично-поведінкових ознак, зокрема врахування особливостей дуалізму, легітимності, партійної приналежності і відповідальності виконавчої влади та композиції легіслатур у них;

- здійснення порівняльного аналізу інституту Президента, з точки зору повноважень президентів й особливостей дуалізму виконавчої влади;
- порівняння та систематизацію інституційно-процесуальних та політично-поведінкових наслідків і впливів напівпрезидентської системи правління в країнах Європи, зокрема на підставі їхньої кореляції з політичними режимами, політичною стабільністю, а також конфліктністю й ефективністю міжінституційних відносин; а також прогнозування ризиків та перспектив становлення та функціонування напівпрезиденталізму в Україні.

Дослідження сконструйовано логічно, забезпечена послідовність викладу матеріалу, не порушено зв'язків між його структурними частинами. Високий ступінь наукової обґрунтованості результатів дослідження забезпечено використанням сукупності загальнонаукових і спеціальних методів пізнання та якісних і кількісних методів аналізу на тлі застосування неінституціонального та біхевіорального теоретико-методологічних підходів. Важливо, що в ході написання роботи дисертантом здійснено ґрунтовний огляд наукової літератури, хоч до порівняльно-політологічної праці залучено доробки найперше сучасних зарубіжних і меншою мірою вітчизняних учених. Наприкінці кожного розділу дисертаційної роботи подано чіткі висновки, котрі відповідають завданням і тексту дослідження. Дисертаційна робота вирізняється висвітленням та порівнянням історичних і сучасних параметрів напівпрезиденталізму крізь призму міжінституційних відносин у трикутнику «глава держави–прем'єр-міністр/уряд–парламент» у всіх відповідних європейських країнах незалежно від типів політичного режиму. Також аргументовано, що концепт напівпрезидентської системи правління є «таксономічно валідним», але потребує реагування на інституційно-процесуальні і політично-поведінкові атрибути й параметри.

Аналіз дисертаційного дослідження Литвина В. С. дозволяє зробити висновок про виконання ним поставлених завдань дослідження та отримання висновків, що справедливо претендують на наукову новизну.

Так, обґрунтованим є висновок автора щодо доцільності розмежування термінів «форма» і «система державного правління». Зафіксовано, що на означення форми державного правління переважно впливає походження інституту глави держави, а на означення системи державного правління – міжінституційні відносини у трикутнику

«глава держави–прем'єр-міністр/уряд–парламент». Виявлено, що в політичній науці існує потреба всестороннього розрізнення понять «форма» та «система державного правління». Аргументовано, що: а) форму державного правління потрібно визначати як формальні (конституційні, інституційні) передумови та порядок (виборний чи спадковий) формування, заміщення, походження й організації вищих органів влади (передусім глави держави – президента чи монарха) і меншою мірою й додатково як формальні особливості й атрибути взаємовідносин між ними, державою, політичним середовищем і населенням з приводу отримання та здійснення влади; б) систему державного правління треба визначати як формальні (конституційні, інституційні) і фактичні (політичні, поведінкові) передумови взаємовідносин вищих органів влади з приводу її отримання та здійснення і меншою мірою як спосіб формування/обрання, заміщення чи походження вищих органів влади (передусім глави держави – президента або монарха). Відтак продемонстровано, що на визначення форми державного правління превалюючи впливає походження глави держави, а на системи державного правління – міжінституційні відносини у трикутнику «глава держави–прем'єр-міністр/уряд–парламент», адже форма державного правління характеризує спосіб отримання влади винятково по вертикалі, а система державного правління вказує спосіб отримання, організації, здійснення та відповідальності за владу по вертикалі і по горизонталі. (с. 34, 78–99).

Виокремлено щонайменше дві групи причин і чинників – екзогенні й ендогенні, які визначають та категоризують напівпрезиденталізм: фактичний зміст конституції, поєднання традицій та обставин (екзогенні), склад парламентської більшості та позиція президента щодо парламентської більшості (ендогенні). Тобто в межах одного і того ж конституційного визначення напівпрезиденталізм може мати різну природу. Так, у напівпрезидентських країнах, в яких парламентська більшість не є нормою, простежується найбільший збіг між нормами права і політичною практикою, внаслідок чого глава держави не є ані церемоніальним, ані всесильним за повноваженнями. Натомість у напівпрезидентських країнах, де є стабільна парламентська більшість, існує невідповідність між конституцією та практикою, внаслідок чого президент

фактично позиціонується домінуючим політичним актором або символічним «лідером» нації (с. 31, 99–144, 148–185, 256–277).

Дисертант формулює певні кореляції, згідно з якими: президенти у президент-парламентаризмі мають більший вплив, ніж у прем'єр-президенталізмі; президент-парламентаризм означений більшою інституційною і політичною конфліктністю, невизначеністю та нестабільністю, зокрема щодо формування і відповідальності урядів, ніж прем'єр-президенталізм; структури стимулів політичних акторів у прем'єр-президенталізмі менш шкідливі для демократії, ніж у президент-парламентаризмі; цілі, тактика і стратегія президентів і прем'єр-міністрів у прем'єр-президенталізмі більше відрізняються, а в президент-парламентаризмі – більше уподібнюються; президент-парламентаризм характеризується подвійною транзакційністю й ієрархічністю відносин, а прем'єр-президенталізм – зазвичай моністичною транзакційністю й ієрархічністю відносин; у президент-парламентаризмі прем'єр-міністр субординований дуалістично, а натомість в прем'єр-президенталізмі – моністично. На наш погляд ці взаємозв'язки достатньо обґрунтовані автором для того, щоб претендувати на статус закономірностей або тенденцій, які характеризують сутність напівпрезидентської системи правління Європейських країн. Відтак автор вважає, що президент-парламентаризм функціонує гірше, ніж прем'єр-президенталізм, хоч інколи неефективним може бути і останній. Тому вплив вибору президент-парламентаризму чи прем'єр-президенталізму на перспективи демократизації і автократизації є похідним від конкретної динаміки міжінституційних відносин у трикутнику «глава держави–прем'єр-міністр/уряд–парламент» та в рамках партійно-виборчої системи тощо (с. 35, 281–323, 449–478).

Доведено, що в рамках формально-фактичної інституційно-процесуальної та політично-поведінкової типологізації напівпрезиденталізму конституції країн можуть позиціонуватись як напівпрезидентські, однак політична практика – як напівпрезидентська, так і парламентська чи президентська. Відтак вмотивовано, що напівпрезидентська система державного правління спроможна розвиватись як у напрямі парламентаризації/прем'єризациї так і президенціалізації, а загалом

персоналізації влади, чи натомість з тенденцією до збалансування влади (с. 32, 256–277, 397–446, 449–478).

У висновках автор зазначає, що напівпрезиденталізм не менше демократичний і соціально-економічно ефективний і не менше сприяє людському розвитку, ніж президенталізм, але програє парламентаризму; демократичності і ефективності напівпрезиденталізму сприяє його прем'єр-президентська, а стабільності – його президентсько-парламентська форма; демократичності й ефективності напівпрезиденталізму сприяє не збільшення/розширення, а зменшення/звуження сфери повноважень президентів і контраверсійна динаміка розвитку повноважень прем'єр-міністрів й урядів на тлі уповноваженості легіслатур; президент-парламентаризм за показниками демократичності/автократичності тяжіє до президенталізму, а прем'єр-президенталізм – до парламентаризму. Відповідно, напівпрезиденталізм може призвести до інституційно-процесуального і політично-поведінкового покращення відносно президенталізму, але оптимальним напрямом конституційної інженерії перехідних суспільств, автор вважає парламентаризм.

Можна погодитися з думкою автора, який наголошує, що напівпрезиденталізм призводить до різних наслідків, ризиків та перспектив на тлі кореляції з типами політичного режиму та стабільністю, конфліктністю й ефективністю міжінституційних відносин, однак як незалежні змінні більш доречно порівнювати не просто президенталізм, парламентаризм та напівпрезиденталізм, а гетерогенні варіації їхньої інституційно-процесуальної і політично-поведінкової типологізації та практики. Зафіксовано, що; значна легітимність й уповноваженість президента і президенціалізація напівпрезиденталізму приводить до його бюрократизації, деконсенсуалізації, монополізації, централізації й автократизації, слабкості і навіть колапсу демократії, а натомість значна уповноваженість прем'єр-міністра/уряду і прем'єризация напівпрезиденталізму й уповноваженість легіслатури і парламентаризация напівпрезиденталізму – до його дебіюрократизації, демонополізації, децентралізації, плюралізації і демократизації; негативно на перспективи демократії впливає спроможність значно уповноваженого

президента контролювати більшість у легіслатурі і субординованого собі прем'єр-міністра. Загалом встановлено, що демократії у напівпрезиденталізмі сприяють його прем'єризovanі/парламентаризovanі і здебільше збалансовані варіації, а автократії – високопрезиденталізовані і зрідка збалансовані варіації. Крім того, підтверджено, що конфлікти у системі дуалізму виконавчої влади частіше трапляються та відносно сильнішими є в умовах демократії, а не автократії; президент-парламентаризму, а не прем'єр-президенталізму; збалансованого, а не президенталізованого чи парламентаризovanого напівпрезиденталізму; партійних, а не непартійних урядів; урядів меншості, а не більшості; партійно-ідеологічної/політичної, а не клієнтелістської/аполітичної структуризації міжінституційних відносин і політичного процесу; інституціоналізованості, а не стагнації партійних систем (с. 36, 449–478).

Позитивним в роботі є намагання автором врахувати загальноєвропейський досвід напівпрезидентської системи правління, в цілому в системі виконавчо-законодавчих відносин в трикутнику «глава держави–прем'єр-міністр/уряд–парламент».

Загалом у дисертаційній роботі виявлено історіографічні, концептуальні, теоретико-методологічні й емпіричні особливості дослідження напівпрезиденталізму, розглянуто інституційно-процесуальну і політично-поведінкову зумовленість сутності, атрибутів і типологізації напівпрезиденталізму в країнах Європи. Крім того, висновки роботи (с. 503–532) відповідають поставленим у вступі завданням, що засвідчує завершений характер наукового дослідження.

Відаючи належне позитивним здобуткам і висновкам дисертаційної роботи Литвина В.С., вважаємо за необхідне звернути увагу на питання, які потребують певних уточнень, зауважень та дискусій.

1. При розгляді методологічної основи дисертаційного дослідження автор дещо односторонньо розглядає зміст методології, яка є не тільки системою методів, процедур, операцій політичного аналізу, а також вченням про використання методологічних принципів та дослідження політичних явищ. Поряд з аналізом політичного знання (гносеологічний аспект), методологія політичної науки має поширюватися і на онтологічну проблематику пов'язану з уявленнями

про політичну реальність, які виходять за межі політичної науки, потребують методів інших наук – філософії, соціології, психології, тому в структурі методології виділяють такі складові: сукупність теоретичних принципів; підходів; систему наукових методів у пізнанні політичних явищ (філософсько-світоглядні, загальнонаукові та спеціальні). Автор залишає поза увагою загальнофілософські та світоглядні принципи та методи дослідження. Без цих методів сучасні дослідження значною мірою втрачають цілісний, загальнополітологічний аналіз. Саме філософські та світоглядні підходи органічно і виважено поєднують діахронічний (генетичний, темпоральний) і синхронний (структурний) аспекти, раціональне та ірраціональне в пізнанні, необхідне і випадкове, зміст і форму політичних явищ, взаємозв'язок структури і функції системи правління.

2. На наш погляд варто було б наголосити на міждисциплінарний характер дослідження, не тільки з точки зору використання конституційного права, порівняльного конституційного права, а також соціології політики, країнознавства... Такий підхід застосовується в дисертації, але його не відображено в авторефераті.

3. Вважаємо, що дослідження дещо переобтяжено теоретико-концептуальним матеріалом, тоді як емпіричний матеріал викладено в основному в таблицях і додатках. З одного боку такі теоретизування свідчать про широку джерельну базу дослідження (1649 джерел), енциклопедичний характер роботи, з іншого – залишає проблему більш раціонального співвідношення теоретичної і емпіричної бази дослідження.

4. Потребує додаткової аргументації висновок автора про демократичність та ефективність напівпрезидентських систем правління для перехідних суспільств. На с. 450 дисертації є висновок про те, що «... оптимальною директивною конституційної інженерії перехідних суспільств є парламентська система державного правління, яка, щоправда, не обов'язкова найкраща в контексті окремо стабільності й окремо демократизації, але й більше ніж президенталізм та напівпрезиденталізм пристосована до умов демократичної стабільності». Процеси бюрократизації, монополізації, централізації та автократизації автор пов'язує із зростання функцій Президента в напівпрезиденталізмі. Натомість уповноваженість прем'єр-міністра та парламентаризація напівпрезиденталізму, вважає автор, призводить до

дебюрократизації, демократизації, плюралізації всенародного представництва. На наш погляд такий висновок для транзитних країн, до яких відносяться суспільства пострадянського простору, у тому числі сучасне українське, потребує аналізу більш широких умов процесів демократизації, які пов'язані не тільки з обраною системою правління. Ці відрізняються від традиційних перехідних суспільств (з економікою, що прогресує та сталою соціально-політичною системою) та знаходяться у високоактивній стадії соціальних трансформацій з нестабільною соціальною системою, близькою до стану біфуркації «динамічного хаосу». Не випадково в українській політичній науці для означення політичного режиму, який відповідає процесу трансформації та модернізації колишніх авторитарних країн було запропоновано модель «авторитарної демократизації», або «демократичного авторитаризму», як режиму що гарантує зменшення ризиків процесу демократизації (М. Шаповаленко).

5. На нашу думку, дисертаційну роботу можна було би доповнити за рахунок тих європейських держав, у яких обговорюється опція запровадження конституційного напівпрезиденталізму, навіть попри те, що сьогодні/поточно вони не послуговуються аналізованою дисертантом системою державного правління. Це означає, що до аналізу історичних та чинних кейсів напівпрезиденталізму у Європі можна було би додати дослідження перспектив його запровадження в інших країнах, що могло би деталізувати відповідь на питання про причини вибору та операціоналізації напівпрезиденталізму.

6. Не завжди виправданим є вживання дисертантом іноземних термінів і понять, замість яких можна застосовувати понятійно-категоріальний апарат, що існує в українській науці («дистинкція», «таксономія» та інші).

Водночас висловлені зауваження й побажання не зменшують позитивного враження від дисертаційної роботи, яка має самостійний, системний і завершений характер, написане на актуальну для вітчизняної порівняльної політології і важливу для української політичної практики тему. Обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертаційній роботі, апробовано у належній кількості наукових праць автора (в 57 публікаціях, у тім числі в індивідуальних і колективних монографіях, навчальних посібниках,

